

ÁTÉLÉS HELYETT ÉLET

ZEMPLÉN GÁBOR

Harkai Schiller Pál:

A lélektan feladata

Utószó: Pléh Csaba

Osiris, Budapest, 2002. 313 old., 2480 Ft

(Pszichológia)

A pszichológia tárgya legyen az átélés helyett az élet – így is summázható Harkai Schiller Pál először 1940-ben megjelent könyvének tartalma, amelynek ismételt megjelentetésével a magyar pszichológiatörténet egyik bűvópatakja bukkant felszínre. *A lélektan feladata* nemcsak Harkai Schiller életművének fontos állomása¹ és a második világháború előtti magyar pszichológia fontos dokumentuma, hanem hasznos és egyedi szempontú összefoglaló a húszas–harmincas évek nagy pszichológiai iskoláiról és azok filozófiai hagyományairól.

Harkai Schiller számottevő hatása nagyrészt a harmincas években németül és még inkább a világháború után angolul megjelent kísérleti cikkeire vezethető vissza. A most újra kiadott elméleti munkája egy nagyszabású kutatási programot körvonalaz, amelyet tanítványai el is kezdtek, de teljesítményük nem érte el azt a kritikus tömeget és ismertséget, ami ahhoz kellett volna, hogy a kor nagy rendszereinek sikeres rivális iskoláját teremtsék meg. Recenziómnak nem célja elfeledett hőst csinálni Harkai Schillerből – a magyar tudománytörténetnek már van belőlük elég (mi mása van?).

A könyv fő téziseinek rövid vázolója után Harkai Schiller biologizált lélektanát, benne az evolúciós gondolat szerepét, majd pedig a gondolatmenet alapvetően meghatározó Arisztotelész-értelmezést vizsgálom. Nem érintem többek között a ma avíttabbnak tekinthető wundti, fechneri és piaget-i elméletek kritikáját.

Harkai Schiller választékos magyar nyelve már nem a mi nyelvünk. Míg például a kémiai szaknyelv sok szempontból magyarosodott, a lélektan nyelve eltávolodott a köznapi nyelvtől. A pszichológiai szakirodalom ma már nem „életvegytani folyamatokról” beszél, és Hany Istók helyett Caspar Hausert emleget. Mivel a színpadi eseményekbe beavatkozó peleskei nótárius is inkább csak a magyar szakos hallgatók számára ismert, a sok idézet célja feleleveníteni ezt a közeli, de gyorsan távolodó nyelvet, hogy ne csak a *recensens*, hanem a *recensendum* is szót kapjon.

A LÉLEKTAN FELADATA

„*A sajátosságát adó összefüggés nélkül az élmény elemzése a herbáriumkészítők leíró természetrajzának színvonalán mozog...*” (84. old.)

„*A Descartes-tól elferdített lélektannak a biologizmusra volt szüksége, hogy felismerje az emberben az élőlényt. A szellemtudományok mozgalma kellett ahhoz, hogy újra felfedezzük másik fővonását: az ember történetalkotó társas lény.*” (138. old.)

Harkai Schiller könyvének első részében az élménytan bírálatát adja, a másodikban cselekvéstanát bontakoztatja ki. A két markánsan elkülönített felfogás közül az előbbi a „lélektan feladatát a lelki jelenségek vagy a lelki élet kutatásában” látja (10. old.), az utóbbi viszont „az élőlényeknek mint egészeknek a környezettel szemben való magatartását teszi vizsgálat tárgyává” (11. old.). Az egyik tárgya az élmény, amit átélünk, a másiké az élőlény viselkedése (az „élet”).

A két rivális elméletcsoport mind eredetét, mind célját tekintve különbözik, de mindkettő a lélektan által elfogadható kérdések és lehetséges válaszok meghatározásának igényével lép fel. A kötet elejének történeti rekonstrukciója alapján mind az ismeretkritikai szakfilozófia, mind a biológia és patológia felvetett céljai közé a lélektani jelenségek magyarázatát. Összemosódásuk azonban nem új szintézist, hanem eddig nem látott zűrzavart eredményezett.

Harkai Schiller célja a kor ismert elméleteinek *fogalmi elemzésével* egy egységes tudományelméleti alapvetés kialakítása. Elveti a „gyűjtőgető” kísérletezést és mérícskélést (herbáriumkészítést), azaz a Wundthoz kapcsolható, uralkodó pszichológiai hagyományt (Ebbinghaus és Mach szenzualista, empirista és pozitivista alapállását), s helyette a Brentanóhoz köthető filozófikusabb, nativista pólushoz közelít. Az ilyen filozófiai munka nem szükségszerűen meddő, hiszen a helyes (megválaszolható) kérdések megtalálása sokszor egy-egy tudományterület legnagyobb problémája. És az utólag hibásnak tekintett kérdésfeltevésekkel még a legjobb pedigrijű tudományoknak is el kell számolniuk. Abszurd példák a fizikában is találhatóak, mint a XVIII. századi vita arról, hogy a jó villámhárító vég hegyes legyen-e (Benjamin

1 ■ Másik nagyobb ívű magyar munkája: Harkai Schiller Pál: *Bevezetés a pszichológiába: A cselekvés elmélete*. Pantheon, Bp., 1944.

Franklin), vagy legömbölyített és a tető alá szerelt (Benjamin Wilson). A lélektan történetét ismerve pedig nagyon is érthető, miért szán Harkai komoly szerepet a lélek tanulmányozása során általa gyümölcsözőnek tekintett kérdések megválaszolására, és az elhibáztottnak tekintett hozzáállás kritikájára.

Az élménytan a lélektan tudati jelenségek tanávé teszi, szemben az arisztotelianus felfogással, ahol a törekvés, az érzékelés, a mozgás, sőt a táplálás is hozzátartozik a lélek vizsgálatához. A hamis karteziánus dualizmus feltételezi, hogy az életjelenségek megérthetőek mechanikus törvényszerűségek alapján, és nem szükséges hozzájuk a lélek. Így a lélek részévé válik az élőlénynek (pontosabban az embernek, mert az állatoknak nincs lelkük), nem pedig tulajdonságává, s ennek következményei az olyan álproblémák, mint a psziché és a fizikum kapcsolata, párhuzamoságuk vagy kölcsönhatásuk kérdése. A test és lélek, a *res extensa* és a *res cogitans* szembe- (vagy egymás mellé) állítása hilomorffá, anyagszerűvé teszi a lelket. Erről mondotta Karl Bühler, hogy a *res cogitans* az agy „dolgozószobájában” foglal helyet.² A karteziánus kiindulópont hatására a lélektan eltolódott az episztemológia irányába: „a lélek nem az életben, hanem a megismerésben központi tényező, és ezért a lélektan nála nem annyira valóságos, mint ismeretkritikai megalapozást nyer” (39. old.). A konklúzió határozott: „A lelket nem lehet az életjelenségek egyik tényezőjének tartani, amely a többi mellett állna fenn, nem tekinthető a materiális folyamatokkal egy határrangbeli valóságnak; élethivatását szabatosan és objektív módon kell meghatározni, és nem lehet pusztán ismeretforrásnak tekintve szubjektív megalapozással megelégedni” (43. old.).

Míg Wundt, „tudományunk múlt századi bajnoka” (46. old.) még igen komoly feddésben részesül, hiszen az alany és környezete szétválasztásával a pszichológiát rejtélyek tárházává tette, és a „mai lélektan pedig legnagyobb küzdelme, hogy szabaduljon a tőle örökölt tehertől” (53. old.), Brentano már komoly dicsőretet kap az intencionalitás tanáért. Hiszen „ez a tan ad alkalmat annak a világos megállapítására, hogy az életjelenségek milyen szempontból nyújtanak az élettannal szemben önálló tudományos tárgyat, amely nomotetikusan vizsgálható” (66. old.). Bár a kritikus hangvétel itt is megmarad: „Az a feltevés azonban, hogy csak a tudatos aktivitás intencionált, egészen önkényes megszorítás, és csakis Brentano racionalista kiindulásából érthető, nem pedig elméletében bennfoglalt lényesebb következmény. Az intencionalitás fogalma éppen ellenkezőleg, szükségszerűen túlmutat az élmények »külön világán«” (58. old.).

A karteziánus felfogással és a nyomában kialakított élménytanokkal szemben Harkai Schiller feleleveníti az arisztotelianus lélekfogalmat. Frappánsan különíti el az élettant és az ily módon hozzá közel kerülő pszichológiát: „A táplálás törekvésoldala a lélektan tárgya, míg a törekvés táplálásoldala az élettané” (27. old.).³ A lélekfogalomra ott van tehát szükség, ahol

cselekvéssel, vagyis *célra irányuló élettevékenységgel* találkozunk.

A cselekvéstan azonban nem számolja fel az élménytant. A Harkai Schiller által felállított hipotetikus axiómarendszerből levezetett feltevéseket a tapasztalati vizsgálatoknak igazolniuk kell, de beépíthetők egy szélesebb látókörű cselekvéstanba: az élménytan nem vész el, csak „segédtudományként” helyére kerül a tágabb cselekvéstani összefüggésrendszerben. Ez a cselekvéstan szorosan kapcsolódik Bühler tanához a jelenségek jeltani értelmezéséről: „Nem lehet kétséges, hogy az élménytan alaptételei minden következményükkel beletartoznak a jelműködések körébe, ami egyszerűen szólva azt jelenti, hogy az élmény nem más, mint jelműködés” (74. old.).

A cselekvéstan kidolgozásához Harkai Schiller nemcsak Bühlerre támaszkodik, felhasználja Piaget fejlődéselvét, Uexküll „külvilágtanát”, továbbá biológiai, etológiai, kultúrtudományi és pszichopatológiai érveket is. A cselekvéstan felől nézve az élmény cselekvésmozzanattá válik, „melyet ugyanaz a szükség hoz létre, amely a cselekvésre vezet” (98. old.). E sok szempontból újszerű – de ma egyesek számára már triviálisnak tűnő – szintézis egyes részleteit még megvizsgáljuk.

Az új kiindulópont természetesen új kérdésekkel jár. Az élményszerzés képessége és az, hogy egyáltalán „mire valók az értelem különböző műveletei, honnan erednek és mire vezetnek” (102. old.), immár nem magától értetődik, hanem magyarázatra szorul. Ami egyrészt funkcionista megközelítést tesz szükségesé, másrészt „új lélektani módszer kidolgozását kívánja meg, mely teljesítmények alapján ítéli meg az értelemlajdonságait a létbiztosító módszerekből és az alkalmazkodást elősegítő eszközökből” (102. old.). Ez az alapvetően adaptacionista hozzáállás darwinista keretbe helyezi az egész lélektan.

A kötetben megjelenő pragmatikus darwinizmus azonban nem annyira Darwin, mint inkább Herbert Spencer és Uexküll munkáját használja fel. Spencer hatására fő célá válik a tudatjelenségekben az alkalmazkodási folyamatok (és szakaszaik) felismerése. Még fontosabb azonban Uexküll munkája, aki az objektív környezet vizsgálatát feladva, az élőlény számára szubjektívan adott, érzékelő szervei és hatószervei által kiválasztott külvilágból indul ki. Az *Umwelt* a filogenezis termékeként a szervezeti adottságnak és az ontogenezis során kifejlődő élőlény szervezeti állapotának függvénye. Ezzel az elméleti háttérrel a lélektan

2 ■ Karl Bühler (1936): *Die Zukunft der Psychologie und die Schule*. Fischer, Bécs–Lipcse, 47. old. Idézi Pléh Csaba: *A lélektan története*. Osiris, Bp., 2000.

3 ■ Harkai Schiller később (109., 230. old.) szembekerül azzal a problémával, hogy a növények pszichológiáját mégse kelljen beemelni az egyetemi tananyagba – küzdelme nemes, de nem túl meggyőző. Az olvasónak önkéntelenül Fechner 1851-es kötetének címe jut az eszébe: *Nana, vagy a növények lelki élete*.

4 ■ A párhuzamhoz lásd Timothy Lenoir: *The Strategy of Life: Teleology and Mechanics in Nineteenth Century German Biology*. D. Reidel, Dordrecht–Boston, 1982.

feladatává a „cselekvés közvetlen feltételeinek, a biológiától felkutatott szervi felszerelés aktuális alkalmazás módjának kutatása, a külvilág megragadásának és a rá való hatásnak vizsgálata” válik (115. old.).

Úgy tűnhetne, hogy Harkai Schiller az alapvetően biologizált lélektan híve, aki a kor etológiája és darwinizmusa értelmezési keretén belül definiálja a lélektan feladatát. Ez egyoldalú olvasat, és komoly félreértés lenne, hiszen a szerző nem csak a buytendijki funkcionalizmus és az uexkülli felfogás felé nyit. Egyértelműen azon az állásponton van, hogy a kultúratudományok összehasonlító szemlélete megtermékenyítheti a pszichológiai szemléletet, így a – Wundt által elválasztott – kísérleti lélektan és a néplélektan ismét találkozik. Az összehasonlító antropológia és Dilthey szellemtörténete Harkai Schillernek azért fontos, mert az emberi tevékenység általános törvényeit kutató lélektan segítségével következtetni lehet az emberi természetre az egyedi történések és környezeti hatásai vizsgálatával.

Ezt a komplex szemléletet legjobban talán egy hosszabb idézet világíthatja meg: „Az emberi természet az arisztotelészi entelecheia, melyre ő maga is használta a természet szót a lényeg és forma mellett. Az emberi szervezet nem szervi működéseinek összessége, hanem a biológiai és kulturális tényezők együttese, amely tevékenységét megszabja. Az ember külvilágát történeti művelődése jellemzi, és ebben az élettérben kell cselekvéseinek lefolyását megértenünk. Ez a kulturálistényező-tartomány az a hatalmas többlet, mely az emberi létet az állatiéval szemben kitünteti. A lélektani feladat azonban nem más, mint az állati viselkedés külvilággal való kapcsolatának mintájára az emberi tevékenységnek a biológiai környezetben és a történeti szellemi élettérben történő értelmezése. A cselekvésmegszabó helyzet az ember esetében ennek az új tényezőcsoportnak hozzáadódása következtében jóval bonyolultabb, mint az állatoknál, a tudományelméleti formai feladat szempontjából ez azonban nem változtat a lényegen. A cselekvéstan az élőlénynek a környezetében tanúsított célirányulását vizsgálja. Ezen a feladaton nem változtat, ha közvetlen biológiai célok mellé művelődésieket is fel kell venni, mert ezek is az ember természetéből fakadó szükségek (érdekbiztosítás, megragadás, kifejezés stb.), és külvilági (korszellem, nemzeti műveltség, munkaterület stb.) alkalmak találkozásában adódva vezetnek a rá jellemző tevékenységekre, tehát az embernek – ebben a tágult értelemben vett – környezetével való kölcsönhatásaira” (131. old.).

Az eredmény ma is nagyon vonzó: egy alapvetően arisztoteléanus alapokra épített, biologizált lélektan, ahol a lélek a testi folyamatok működés módja. Ezután Harkai Schiller kifejti a viselkedés, majd a helyzet fogalmát, s végül „ha nem is axiomatikus formában, hanem csak olyanfokú logikai szigorúsággal, amelyet ismereteink zsenge állapota megenged”, lefekteti a cselekvéstan alaptételeit (227. old.).

BIOLOGIZMUS, REDUKCIÓ, FUNKCIONALIZMUS ARISZTOTELÉSZ MINT KORTÁRS PSZICHOLÓGUS

„Értelemszerű összefüggést csak akkor ragadhatunk meg, ha a világot az élőlény számára való aktuális jelenlétében tekintjük.” (55. old.)

A vázolt program számos olyan kérdést vet fel, amelyekkel a mai, hasonló elméleteknek is szembe kell nézniük. Az egyik legfontosabb a demarkáció problémája: mitől marad meg a biologizált pszichológia önálló diszciplínának? Herbert Spencernél – aki a biologisztikus lélektan mellett érvel – a lélektan bonyolultabb dolgokkal foglalkozik ugyan, mint az élettan, sikeres élettani program esetében azonban a lélektan a darwinista élettan kérdéseire redukálható. Harkai Schiller észreveszi a biologizmus ezen kihívását: „[Spencer a]z élet lényegét ismeri fel az alkalmazkodásban, és nem biztosít *differentia specificát* a lélektani szemlélet számára” (108. old.).

A vágyott *differentia specifica* a Brentanonál már discsért intencionalitás. A lélektan tárgyává a *célra irányuló cselekvések* válnak. Megértésükhöz nem elégséges a fiziológia, Harkai Schiller példája szerint az izommozgás (a viselkedés) aluldeterminált, hiszen üthetünk egy asztalt kalapáccsal, hogy szöveget verjünk be, hogy árverést vezessünk, vagy hogy indulatunkat kifejezésre juttassunk. Természetesen így is nyitva marad a kérdés, vajon nem lehet-e egy sikerebb élettannal (amely a komplex agyi folyamatokat is megfelelően leírja) kiváltani a pszichológiai szintet. Az elköteleződésmentes szerző, hasonlóan a XIX. századi biológia teleomechanikus hagyományához, fontosnak tartja, hogy ha a redukció nem problémamentes, akkor mindenképp létjogosultnak kell tekinteni a nem redukál(hat)ó leírásokat is.⁴

Másutt azonban a fiziológiai és a pszichológiai nézőpont markánsabb különbsége mellett érvel: „Ha igaz is az, hogy minden élettevékenység, tehát a célra irányuló cselekvés is biokémiai mozzanatokból áll, mégsem azonos a cselekvés az élettani folyamatok összességével. Egyszerűen azért nem, mert különböző élettani mozzanatok összessége ugyanazt a cselekvésmódot teheti lehetővé, és fordítva, ugyanazok az élettani mozzanatok egészen különböző cselekvéseket eredményezhetnek. A cselekvés tehát nem követi párhuzamosan az élettani folyamatok változását, nincsen velük egyértelmű összefüggésben, és ezért sem nem azonosítható, sem pedig le nem vezethető azokból” (27. old.).

Úgy tűnik, az elmélet lazább kapcsolatot tételez a lélek(tan) és az élet(tan) között, mint ma természetesnek tűnne. Harkai Schiller „lélektani cselekvés” fogalmához hozzátartozik a cél, vagyis az intencionális tárgy. Így cselekvésen nemcsak a szervezet (izom)reakcióit kell érteni, hanem helyzetekbe ágyazott, bonyolult komplexumokat. Nem az elszigetelt ingerek vizsgálatát, hanem bonyolult helyzetek elemzése szükséges, és ezzel a holista hozzáállással a tiszta típusok

megteremtése. A cselekvés több a szervezet fiziológiai válaszainak együttesénél. Meglepően széles feltételeztartományt kell tekintetbe venni: „nemcsak a szervezet közegét, melyben az élettani folyamat végbemegy, és nem is a külvilágot, melynek közegében a biológiai funkció végbemegy (egészen Uexküll értelmében, és éppen ezért helytelenítendő a buytendijki szöveg »helyzet«-szóhasználat), hanem a külvilág különböző jelentéseivel változó helyzeti vonását, amely tekintetbe veszi az aktuális cselekvési lehetőségeket: a szervezeti állapotból fakadó szükségletet és a környezetben adott alkalmakat” (120. old.). Így válik érthetővé, hogy a pszichológia helyes vizsgálódási szintje – a célra irányuló cselekvés – miért nem redukálható a „dekontextualizált” test fiziológiai reakcióira.

A brentanói intencionalizmusra épített cselekvésméletnek nemcsak biológiai, hanem kultúrantropológiai dimenziója is van.⁵ Az uexkülli felfogás bővítése lehetővé teszi a biológiai *Umwelt* kiterjesztését az ember kulturálisan létrehozott „környezetére”. A kulturális aspektus beemelése nem mellékes. A modern evolúciós pszichológiában a darwini mechanizmusok hatására létrejövő kultúra csak kiegészíti és finomítja az általános biológiai nézőpontot. A természetes szelekció kialakította elme alapvetően a vadászó-gyűjtőgető, kiscsoportos hominid életmód problémáinak megoldásaira adaptálódott rendszer. Így a modern koponyánkban lakó kőkori elmét az elmúlt pár ezer év kultúrája nem vagy csak alig alakította: a mai világban is a prekulturális környezetben kialakult elménkkel tájékozódunk, cselekszünk.⁶

Ezzel a szemlélettel szemben Harkai Schillernél meglehetősen nagy a humán tudományok autonómiája: „El kell ismerni, hogy igazibb lélektan bármely történettudomány, mint a fiziológiás lélektan, hiszen azok mind emberi cselekedetekről vagy alkotásokról szólnak. Éppen ezért igaz, hogy a lélektan alapvető lehet a szellemtudományok számára, csak hogy nem a wundti lélektani eszmény”, hanem „az a lélektan, ahogyan ma képzeljük, és ahogyan a görögök kezdeményezték” (51–52. old.).

Folytatva az összehasonlítást: az evolúciós pszichológia mai programadó cikkei számos dogmatikus elemet tartalmaznak (mint amilyen a klasszikus kognitívizmusban megjelenő, erőltetett és nem megalapozott párhuzam agy és számítógép között, az adaptivitás előfeltételezése stb.). Ennek fényében még jobban kirajzolódik (és még szimpatikusabb) Harkai Schiller eltökélt instrumentalizmusa: „a kutatásnak nem az a feladata, hogy többé vagy kevésbé tetszetős, spirituaalista vagy pozitivisták kifejezéseket leszögezzen, hanem konkrét összefüggéseket kell feltárnia. [...] A kérdést meg kell nevezni, az ismeretlen tényezőt kezelhető műszóban kell kifejezni, akkor pedig már kedvezőbb a rejtélyt bevalló kifejezést használni, mint látszatmagyarázattal elfedni a kérdéses közbülső tényezőt” (173. old.).

Innen nézve már érthető a Skinnerre is ható Harkai Schiller kapcsolata a behaviorizmussal. Bár a beha-

viorizmus előnyének tartja a mindenki által ellenőrizhető objektív nyelvet, felfogását mégsem látja problémamentesnek, hiszen az „ingerület éppúgy tudományos fikció, mint a más ember élménye, és megfigyeléseink értelmezésére mindkettőre szükségünk van, egyik sem helyettesítheti a másikat” (167. old.). Az élmények tagadása vagy elhanyagolása hiba, az epifenomenalizmus sem járható út, a redukció lehetősége pedig legalábbis korlátozott. Így a behaviorizmus elfogadása nem jelenti az élményelemzés kizárását a pszichológiából: „Ennek [az élményelemzésnek] tagadhatatlan előnye az az ismeretelméleti kényelem, hogy nem kell mindig objektív ismertetőjelekhez ragaszkodnia, hanem kiindulhat a kutató egyéni átéléséből mint megtermékenyítő bírálati módszerből” (85. old.). Az instrumentalista tudós, aki szerint a rossz elmélet csak a jelenségek helytelen csoportosításából fakad, minden lehetőséget megragad a jelenségek stabilizálására és kezelhetővé tételére.

A pszichológiatörténet hajlamos a múltat dichotóm nézetek elkeseredett vitáiként láttatni. Ez legtöbbször tévedés, és a korban nem Harkai Schiller az egyetlen, aki a behaviorizmusról az előbb vázolt köztes álláspontot hirdeti. 1938-ban a behaviorizmust részletesen vizsgáló Hans Reichenbach is így fogalmaz: „Azt gondolom, az önmegfigyelés módszere a pszichológia szükséges eleme: nem elhagyni, hanem kontrollálni szükséges.”⁷

Az instrumentalizmuson túlmenően Harkai Schiller időnként kifejezetten agnosztikus. Locke fordított-spektrum problémája – ha embertársunk konzekvensen pirosat lát ott, ahol mi zöldet és fordítva – és ezzel együtt az élmények minőségének kérdése Harkai Schiller számára egyszerűen nem a pszichológia területéhez tartozik. Elkülönbözteti a kísérletekkel nem vizsgálható *élményeltéréseket* a megkülönböztetésbeli, vagyis *viszonyeltérésektől*, amelyek a hozzájuk kapcsolódó teljesítmények alapján vizsgálhatók: „a jelek egyéni természete közömbös, ellenben a jellemződések döntőek – ez utóbbiak pedig objektívan vizsgálha-

5 ■ Lásd pl. Halász László megjegyzését: Bodor Pál, Pléh Csaba és Lányi Gusztáv (szerk.): *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásai*. Pólya Kiadó, Bp., 1998.

6 ■ Ez a fajta hozzáállás igen általános, példaként lásd: Leda Cosmides, John Tooby: Evolúciós pszichológia: alapozó kurzus. *Replika*, 40 (2000), 101–124. old.

7 ■ Hans Reichenbach: *Experience and Prediction*. University of Chicago Press, Chicago, 1961 (1938).

8 ■ Hasonló álláspontot ma is többen képviselnek, lásd pl. Stephen E. Palmer: Color, consciousness, and the isomorphism constraint. *Behavioral and Brain Sciences*, 22 (1999), 923–989. old.

9 ■ Daniel C. Dennett: *Az intencionalitás filozófiája*. Osiris, Bp., 1998.

10 ■ Magyarul az elmúlt évtizedek vitáit összefoglalja pl. Nánay Bence: *Elme és evolúció*. Kávé Kiadó, Bp., 2000.

11 ■ Myles Burnyeat: How Much Happens When Aristotle Sees Red and Hears Middle-C. In: Martha C. Nussbaum, A. Rorty (ed.): *Essays on Aristotle's De Anima*. Clarendon Press, Oxford, 1995.

12 ■ Bár a titkos üzenetek megfejtése és a Turing-teszt megalkotása nem független egymástól, a számítógépek megjelenése kellett a téma divatosává válásához.

tók” (88. old.). A szubjektív átélhetőség helyett a cselekvésmozzanatban betöltött objektív szerep teszi az élményt a lélektan tárgyává. A szubjektív érzetminőségek, a kvália kérdése így nem része a cselekvéstannak – részben éppen ezért kritizálja az élménytant.⁸

Az előbbieken vázolt, igen modern szemlélet elválaszthatatlanul kapcsolódik a szerző (pszeudo?)-arisztotelianus nézőpontjához. Mint Wundt bírálatában megjegyzi: „Az élménykísérő élettani folyamatok és kulturális megnyilvánulások az emberi cselekvések valóságának két külsőleges oldalát mutatják: az élettani és a kultúratudományi oldalát. Magát az emberi természetet egyikből sem építhetjük fel, mindkettő közösen folyik abból, amit az emberi lét lényegének nevezhetünk Arisztotelésszel” (51. old.). Ebben a keretben helyezkedik el az intencionalitás és a funkcionalizmus. A dennenti „intencionális hozzáállás”⁹ előzménye is könnyen felfedezhető: „Az élmények objektív fennállását más emberekben tehát nem szubjektív átélésüknek állítása bizonyítja, hanem elsősorban azok a teljesítmények, amelyek egy, az élet anyagától különböző életirányító tényező felvételét szükségessé tették” (89. old.). Az olyan kijelentések pedig, mint „Az élőlény természetét nem anyagából, hanem működéséből értjük meg”, a modern funkcionalizmus egyik előfutáraként láttatják.

Azonban mindkét esetben vigyáznunk kell, nehogy Harkai Schiller anakronisztikus „visszaolvasás” áldozatává váljék. Arisztotelész funkcionalizmusának védelmében ma leginkább azzal érvelnek, hogy a forma prioritása az anyaggal szemben úgy értelmezhető, hogy az azonos funkcionális szerepű mentális állapotok különböző módon lehetnek implementálva. A mai komputációs vagy gépi funkcionalizmus alapvető jellemzője az implementációfüggetlenség,¹⁰ éppen ezért támadja a funkcionalista olvasat kritikája magát az implementáltság feltételezését. Az arisztotelészi érzékelést Myles Burnyeat – a Hilary Putnam és Martha Nussbaum nevéhez (is) fűződő funkcionalista olvasat egyik fő bírálója – úgy rekonstruálja, hogy a percepció során bekövetkező változás a belső finomstruktúrával amúgy sem rendelkező érzékelőszervben csak „látszólag” jár együtt a szerv megváltozásával. Az érzékelés anyagi folyamatok nélkül zajlik le. A piros szín látása csak annyira teszi pirossá a szem kocsonyáját, amennyire egy pohár víz pirossá válik, ha egy piros tárgyra nézünk rajta keresztül.¹¹

Harkai Schiller munkája azonban a mesterséges intelligencia kutatásának divatja előtt született (Turing még a brit titkosszolgálatnál fejtett lelkesen kódot¹²), így a funkcionalizmus igénye mellett nyilvánvalóan tekintette, hogy a mentális állapotok nem implementációfüggetlenek. Sem sörösdobozokkal, sem számítógépekkel nem lehet mentális állapotokkal bíró konstruktumokat létrehozni. Arisztotelészt idézi: „A lélek tehát egy természetes életképes test első entelechiája. Ilyen test csak szerves lehet... Ezért nem szabad kérdezni, vajon test és lélek egy-e, miként azt sem kérdezzük, vajon a pécsetviasz és formája, vagy

általában valamely dolognak az anyaga és az, ami az anyagból van, egy-e?”; „A lélek tehát nem test, hanem a testnek egy határozománya” (412b és 414a). Adott anyagi szerveződés tehát alapfeltétele annak, hogy a lelki jelenségek megjelenjenek, és a funkcionalista szemlélet értelmes legyen. Sem az intencionalitás kapcsán, sem a funkcionalizmus összefüggésében nem merül fel a gépiség problémája (ez nemcsak a kornak, hanem Harkai Schiller mély katolicizmusának is betudható).

Nyilvánvalóan nem foglalkozhatunk annak megítélésével, hogy mennyire „helyes” egy korábbi szerző Arisztotelész-értelmezése. Bizonyos pontokon mai értelmezésünk más. Azonban a természettudós Harkai Schiller meglepően árnyalt és finom olvasatot ad.

Hogy nagy formátumú, kiváló teoretikus volt, abból is látható, ahogyan a rivális elméleteket rekonstruálja és értékeli. Az érvelések vizsgálatában nagyban támaszkodik arra az érveléstechnikai hagyományra, amelynek kezdőpontja Arisztotelész *Szofisztikus cáfolatok* című műve. Bár a kötet alapszerkezete dichotóm, messze nem a ma megszokott, erőltetett kettősosztásokkal és a „rossz fiúk” érveinek szalmabábjával manipulál.

Már a szövegben előforduló érveléstechnikai szak kifejezések nagy száma is meglepő: éppúgy találkozhatunk itt a *pars pro toto* hibájával, mint a *μεταβασις εις αλλο γενοϋς*-szal és a tautológias (*idem per idem*) magyarázattal. Ockham borotvájával érvel például az alakelmélet mellett, hiszen a rivális elméleteknél kevesebb tényezővel magyarázza a lélektani jelenségeket (ez a szerszám a mai modulok utáni hajszában is jól jönné).

Rámutat a körkörös érvelésekre is: „Akár a gondolkodást állították szembe a kiterjedt dolgokkal [Descartes], akár a tapasztalat alanyi oldalát annak tárgyi oldalával [Wundt], akár pedig a belső tapasztalás közvetlenségét a külső közvetettségével, mindegyik esetben *petitio principii*t követtek el.” (68. old.) Az érvelés vizsgálata nemcsak polemikus eszköz a számára, hanem a sikeres elméletek keresésének egyik legfontosabb (és reflexíven is használandó) szerszáma.

ÉLETKÉP ÉS ÖSSZEKÉP

„Ha megszerezhethjük a tapasztalatból a rá vezető külső világot, akkor miért ne tudnánk belőle a vele még szorosabban összefüggő belső világot is, az élettani történés természetét megszerkeszteni?” (204. old.)

Sokszor gondoljuk, hogy Magyarországon, a tudományos világ perifériáján minden szülés, így a (kísérletes) pszichológia kialakulása is kétszeresen nehéz. De hol nem jár be a diszciplínafejlődés kacskaringós utakat! Csak egy kiragadott, de jellemző példát említve: a reakcióidő-mérést forradalmasító kronoszópot Matthaeus Hipp, egy svájci telegráfműhely hajdani vezetője találja ki, majd Adolphe Hirsch, Neuenburg obszervatóriumának vezetője vizsgálja vele a csillag-

vizsgálók reakcióidejét. A csillagvizsgáló pedig valójában nem is csillagokat vizsgált, hanem órákat: asztromómiai teljesítménye elhanyagolható, a fő profil a svájci órák pontosságának mérése volt, hogy az ezt követően kiállított bizonylatok révén az órák megőrizték versenyképességüket az angol és francia kronográfokkal. Hirsch kísérleti paradigmáját Wundt teljesen átvette, és beemelte a pszichológia eszköztárába, ahol tanítványai, mint Hugo Münsterberg vagy Scripture, fejlesztették tovább.¹³ A pontos és precíz munka igénye számos más esetben is hozzájárult a pszichológiai kísérletek paradigmáinak kialakításához.

Budapesten a kísérletezés fejlődése nem a munkát és termelést optimalizáló alkalmazott pszichológiai vizsgálatokhoz, hanem a pedagógiai, gyógypedagógiai és orvosi képzéshez kapcsolódott. A pszichológiai kísérletezést a bölcsészkarok filozófusai hazánkban is – hol egzisztenciális, hol episztemológiai okok miatt – támadták. Így 1899-től Ranschburg Pál is csak az orvosi karon irányíthatott – a gyógypedagógiai gyakorlathoz sok szállal fűződő és adományból létrehozott – intézetet. A körülmények itt sem voltak idilliek, és az orvosi kar irányából is érték támadások az intézetet.¹⁴

Ebben a környezetben kell elhelyeznünk az 1908-ban született Harkai Schiller Pál karrierjét, aki 1926-tól Ranschburg gyakornoka a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd két évig Berlinben Wolfgang Köhlernél kutat. 1937-től a tudományegyetem docenseként vezeti az Egyetemi Lélektani Szemináriumot. 1946 elejétől a kolozsvári Bolyai Egyetem Pszichológia Tanszékének is vezetője. Az 1872-től 1919-ig itt működő Ferenc József Tudományegyetemen dolgozott az Ady Endrét is vizsgáló Lechner Károly, aki az orvosi kar elmekörtani tanszékének vezetője volt 1889-től, és már az 1890-es években az előzőekben említettekhez hasonló reakcióidő-méréseket végzett.¹⁵ Az újkatolikus piarista Kornis Gyula nyomdokain – a kísérleti pszichológia iránt nemcsak érdeklődő, hanem még a német megszállás alatt is kísérletező – Harkai Schiller munkásságának így nem csak elméleti jelentősége van a magyar pszichológia történetében, hiszen kevés választotta el attól, hogy a magyar kísérleti pszichológia fejévé váljon.

A szakmai és politikai légkör megváltozása nagy szerepet játszott abban, hogy 1947-ben a Columbia Egyetem féléves meghívásának eleget téve elutazzon, és többet már ne is térjen haza. A floridai Yerkes laboratóriumban folytatta munkáját, és nagy ívű cselekvéskutatási programot dolgozott ki. Többek között állatok kiterő viselkedését és csimpánzok rajzait kutatta befejezetlen ábrák „kiegészítésekor”.

Gyors karrierjét halálos síbaleset törte ketté 1949-ben.¹⁶ Angol nyelvű cikkei így nagyrészt barátja (és özvegyének második férje), Karl Lashley gondozásában láttak napvilágot. A Magyarországon évtizedekig figyelemre alig méltatott pszichológusról már Pléh Csaba 1992-es *Pszichológiai történetében* is olvashatunk,¹⁷ részletesebb elemzést ad Donald Dewsbury

és Marton Magda.¹⁸ Az 1998-as Bodor, Pléh és Lányi szerkesztette kötetben Harkai Schiller a harmadik leggyakrabban hivatkozott magyar pszichológus Kardos Lajos és Mérei Ferenc után.¹⁹ Tanítványai közé tartozott Fayer Márta, Kósa János, Molnár Ilona, Steif Antal, Katona Klára, valamint Nagy Mária Ilona, aki Kardos Lajossal együtt helyettesítette, amikor Kolozsváron oktatott. Erdélyi tanítványai közé tartozott Páll Árpád, Antal Árpád és Zörgő Béni. A téma-vezetése alatt írt húsz értekezés sok irányban vitte tovább elképzeléseit: a zenehallgatás pszichológiájától az olyan melléktevékenységek vizsgálatán keresztül, mint a babrálás és a dúdolás, egészen a csimpánzrajzok tanulmányozásáig.

A különböző tudományos közegekhez sikeresen akklimatizálódó tudós komoly szakmai és tudományos felkészültsége nagyon jól látszik ebben a – nem kis részben szükségszerű – alkalmazkodóképességben. A kor magyar tudósaira jellemző módon német orientáltságú, alapos elméleti munkái után utolsó éveiben angolszász mintára „elméletiszegény”, empirikus cikkeket írt. Marton Magda is rámutat, hogy ha ezekben a későbbi kísérletes munkákban is érződnek a korábbi elméleti eredmények, mint a „homomorfia” fogalma, explicit módon nem jutnak kifejezésre.²⁰

A tudományok szerves, de hierarchikus egységének képe ma már nem olyan kikezdehetetlen, mint Harkai Schiller gondolta: „A fonetika [...] segédtudomány, és főtudománya, a nyelvészet, értelmét vesztené, ha lemondana a külön-külön megragadható hangzókból alakított csoportok funkciójának, a jelentés hordozásának vizsgálatáról” (84. old.). Bár tudományképe tartalmaz XIX. századi elemeket is, hiszen a fizikai állapotok teljes determinizmusában hisz, mintha Heisenberg meg sem született volna, összességében nagyon sok a meglepően modern elem gondolkodásában.

Munkássága sok mai – vagy tegnapi – szempontból nézhető: Pléh Csaba utószava megemlíti hatását mind Skinnerre, mind a hetvenes évek kognitív fordulatára a behaviorizmus kritikáját adó cikkeivel.

A tartalmi ismertetés után következnek néhány szó a kötet gondozásáról. A „könnyezeti kapcsolat” (231. old.) típusú hibák száma szerencsére ritka a főszövegben, bár az iszapcsiga latin genusneve általában *Lymnaea*, s nem *Limnaea* (275. old.), az utószó azonban már Uexkühl-t említ Uexküll helyett (306. old.). A hasznos, de némileg hiányos bibliográfiában számos kisebb hiba mutatja, hogy valószínűleg az eredeti szöveg volt gondozott, és nem az új kiadás kontroll-szerkesztője remekelt. Az index automatikus készítése azt eredményezte, hogy eltűntek azok a művek, amelyeket Harkai Schiller írt ugyan, de saját nevére nem hivatkozott (76., 77., 153., 266., 279. old.). Ezeknek a cikkeknek egy részét a kötet utószavában található szelektív bibliográfia sem tartalmazza.

Összefoglalva, egy érdekes, a mai olvasó számára is gondolatébresztő munka ismételt kiadásával a magyar pszichológiai történet – filozófusok és kognitív

tudósok számára is – fontos munkája jelent meg ismét. Bár 63 év alatt sok tudományos könyv elavul, Harkaié nem ilyen: a kor legfrissebb kísérleti eredményeit is ismertető, görög idézetekkel tarkított könyve egy élő hagyomány terméke, irodalmilag és tudományosan is értékes és értékálló: a kortárs elméletek kitűnő összefoglalása és egyben kritikája, s egy nagy ívű, sokak munkájára építő szintézist körvonalaz a rivalizáló iskolákra szakadt korban. A megálmodott építmény sohasem készült el, de a későbbi munkák számos építőkövét felhasználták. A tervezés módszere pedig a mai pszichológusok számára is tanulságos lehet. □

13 ■ H. Schmidgen: *Tosende Zeit. Goodbye dear Pigeons – LAB Jahrbuch 01/02*, szerk. T. Hensel, H. U. Reck, S. Zielinsky. Köln, Walther König, Köln, 2002.

14 ■ Csaba Pléh: *Hungarian Contributions to Modern Psychology. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság / Hungarian Studies 12* (1997) 1–2, 47–71. old. Lásd még <http://www.staff.u-szeged.hu/~pleh/english/articles/hungpsy.html> illetve, Pléh Csaba: *A pszichológiai történetírás hagyományai: Magyar hozzájárulások a modern pszichológiához. Világosság*, 39 (1998) 12, 30–46. old.

15 ■ Lásd Gaal György írását: <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/tarsad/pedagog/nevtort/kolegy/kolegy.htm>.

16 ■ Az életrajzhoz lásd még: <http://web.uflib.ufl.edu/spec/manuscript/guides/Schiller.htm>, ahonnan publikációs jegyzék is elérhető (a könyv utószavában megadott link már nem aktív).

17 ■ Pléh Csaba: *Pszichológiatörténet*. Gondolat, Bp., 1992.

18 ■ Marton Magda: Harkai Schiller Pál cselekvéslelektana – ahogyan Ranschburg Pál látta. *Pszichológia*, 11 (1991) 1, 147–155. old., D. A. Dewsbury: Harkai Schiller Pál élete és munkássága. *Pszichológia*, 14 (1994) 3.

19 ■ Bodor: *i. m.* 308. old. A hivatkozások majd fele P. Bakay Éva visszaemlékezéséből származik.

20 ■ Marton Magda, P. Bakay Éva: A nem-tanult mozgásmin-ták kiváltásának folyamatáról: Harkai Schiller Pál elgondolásának távlatai. *Pszichológia*, 14 (1994) 4, 405–428. old.

Századvég, 30. szám

Szándék-ok

Angelusz Róbert–Tardos Róbert:

Miért mennek el mégis?

Választási részvétel, kapcsolathálózatok, társadalmi integráció

Törvénsorsok

Szabó Dániel: Ki maradhat a parlamentben?

A képviselői összeférhetetlenség kérdése a dualizmus korában

Németh György: A magyar narancs.

Az egészségpénztárak tíz éve

Vita

Benda Gyula: Hosszú távú folyamatok és rövid távú ingadozások, társadalomstatisztikai vizsgálatok és lokális kutatások. Hozzászólás Kovách Imre és Valuch Tibor tanulmányához.

Kovách Imre: Paraszttalanítás: kérdőjelek és válaszok.

Válasz Harcsa Istvánnak,

Laki Lászlónak, Gyáni Gábornak és Benda Gyulának

Gondolkodók

Egedy Gergely: Nemzeti egyház vagy értelmiségi establishment?

Coleridge a „nemzeti klerikusságról”